

پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران

PAZHOSH-HA-YE BASTANSHENASI IRAN
P. ISSN: 2345-5225 & E. ISSN: 2345-5500
Homepage: <https://nbsh.basu.ac.ir/>
Vol. 13, No. 39, Winter 2024

Analysis of the Tomb and Spiritual Place of Shams Tabrizi in Khoy Based on Historical Documents and Architectural Studies

Seyyed Hossein Hassanzadeh¹, Reza Bayramzadeh²

<https://dx.doi.org/10.22084/NB.2023.26784.2521>

Received: 2022/09/03; Accepted: 2022/11/30

Type of Article: Research

Pp: 241-265

Abstract

The subject of the end of Shams Tabrizi's career has attracted researchers for a long time. In recent decades, it has also attracted the attention of international cultural societies. Since different locations have been proposed as the tomb of Shams Tabrizi through the years, so how to analyze the attribution of these locations to Shams Tabrizi could be considered an issue. Regarding the cultural and tourism importance of the Shams Tabrizi tomb at the national and international levels, determining the location of this tomb is the goal of this study. Therefore, the main question is: which of the attributed sites to Shams Tabrizi is really his tomb? In doing so, the suggestion that "the minaret" of Shams in Khoy belongs to the tomb of Shams Tabrizi was examined. In order to answer this question and test the supposition, the historical documents related to the tombs attributed to Shams Tabrizi were subjected to qualitative content analysis. The analysis of the first-hand documents obtained from domestic and foreign sources, especially Ottoman sources, makes the location of Shams Tabrizi's tomb in Khoy acceptable and confirms the suggestion of the study. Analytical examination of the minarets drawn by Metraqchi showed that the architecture of the third minaret is different from the minarets on both sides of the dome of the Shams' Tomb. The textual and semantic analysis of the discourse of public culture, including the creation of works of art, the use of holy expressions, local names, and the endowment of the proceeds of public places, showed the spiritual position of the personality and tomb of Shams Tabrizi. Determining the location of Shams Tabrizi's tomb, analyzing its architectural features and determining the spiritual position of Shams Tabrizi is the final achievement of this study.

Keywords: Tomb of Shams Tabrizi, Shams Tabrizi Minarets, Khoy, Spiritual Place of Shams Tabrizi, Metraqchi.

1. PhD Candidate of Futures Studies, Department of Futures Studies, Faculty of Strategic Management, Supreme National Defense University, Tehran, Iran (Corresponding Author)

Email: s.hassanzadeh00@sndu.ac.ir

2. PhD Candidate of Comparative and Analytical History of Islamic Art, Department of Art Research, Faculty of Art, Islamic Azad University of Central Tehran Branch, Tehran, Iran

Citations: Hassanzadeh, S. H. & Bayramzadeh, R., (2024). "Analysis of the Tomb and Spiritual Place of Shams Tabrizi in Khoy Based on Historical Documents and Architectural Studies". *Pazhoheshha-ye Bastan Shenasi Iran*, 13(39): 241-265. doi: [10.22084/nb.2023.26784.2521](https://doi.org/10.22084/nb.2023.26784.2521)

Homepage of this Article: https://nbsh.basu.ac.ir/article_5294.html?lang=en

PAZHOSH-HA-YE BASTANSHENASI IRAN
Archaeological Researches of Iran
Journal of Department of Archaeology, Faculty of Art and Architecture, Bu-Ali Sina University, Hamadan, Iran.

Publisher: Bu-Ali Sina University. All rights reserved.

© Copyright©2022, The Authors. This open-access article is published under the terms of the Creative Commons.

Introduction

Shams Tabrizi's presence in Konya caused a revolution in Rumi's thought and spirit and turned him from a dignified mystic to a child's plaything. As a result, the devotees and disciples of Rumi could not consider this presence easy. The sudden absence of Shams from Konya in 1247 AD fueled the myth-making and rumor-mongering market about his fate. Some believe that Shams was killed in a conspiracy in which Aladdin was also involved. Others believe that he was forced to emigrate from Konya to Tabriz; therefore, according to some, the tomb of Shams is in Konya, and according to others, it is in Khoy (Gholami, 2021: 137).

There are no reliable first-hand sources indicating that Shams was killed or died in Konya. Even today, there is no tomb attributed to Shams Tabrizi in Konya. The place that is referred to as "Maqam-e- Shams" in Konya is a mosque that does not have the characteristics of a tomb. It is natural to assume that if this mosque had such a status or function, a tomb similar to Rumi's would have been built for Shams. On the other hand, there are several historical documents from about a hundred years after Shams' disappearance that have suggested the tomb of Shams Tabrizi is in Khoy.

Research goals and necessity. So far, there has not been a comprehensive study on the history of Shams Tabrizi tomb, the minarets, and especially the characteristics of Shams Tabrizi tomb and its spiritual position and restoration. The remaining minaret from the tomb of Shams Tabrizi is the only minaret of this type in the country, and the identification of the location of Shams' tomb was dependent on the minaret remaining standing.

Research questions: In which place is Shams Tabrizi's tomb located? Does the minaret attributed to Shams in Khoy belongs to the tomb of Shams Tabrizi?

Research method. Historical documents related to the existence of Shams Tabrizi tomb in Khoy were collected from domestic and international first-hand sources and were analyzed. A comparative study was carried out about the minarets drawn by Nasuh al-Salahi Metaraqchi in the book Bayan Manezal Safar-Iraqein. Studies related to the spiritual position of Shams Tabrizi tomb in public culture were also conducted through the analysis of the resulting discourse.

Findings

Among the Ottoman documents that have mentioned the existence of Shams Tabrizi's tomb in Khoy, one could mention Samrat al-Foaad,

Siahatname-ie-Chalabi, Jahannoma-i-Chalabi, Fereydon Bey's Munshaat, Pechovi's History, Osman Pasha's History, and Mutaraqchi's book. Eloquent summaries and travelogues of the Safavid and Qajar eras are other sources pointing to this issue.

The abstract and geometric motifs on the facade of the painted minarets next to the tomb of Shams Tabrizi look different from the other painted minarets of Metraqchi in other cities. Also, the arrangement of ram skulls in the third minaret is also different from the two minarets on the sides of the luxurious dome.

The textual and semantic analysis of the discourse of historical documents, works of art, and respectful titles used all speak of the high spiritual status of Shams Tabrizi. The fact that the sultans and the Ottoman military commanders paid a visit to Shams Tabrizi's tomb out of respect and the founder of the Safavid dynasty built his palace next to it, and the lay people looked at a holy place shows the depth of influence of this personality among the rulers.

The documents of the National Library and Document Center show that the first stage of minaret restoration was done with the approval of the Minister of Education in 1938. In the area of Shams Tabrizi Tomb, at least three different periods of burial were seen, which belonged to three different periods, so that the burial of all three periods was carried out in an Islamic way, which, according to experts, is one of the few cases that we have witnessed such a phenomenon in an Islamic cemetery. Archaeological studies show that this place has been of interest since the Seljuk Period, especially since the 7th century AH. The obtained glazed pottery talks about the existence of a palace or a luxurious building in the place (Heidari, 2006).

Conclusion

The great frequency of the documents obtained from the Ottoman archives and the presence of Ottoman sultans at the tomb of Shams Tabrizi, who certainly had the advice of the most knowledgeable people regarding his tomb, along with the other historical documents inside and outside the country, made it acceptable to locate the tomb of Shams Tabrizi in Khoy. The architectural reconstruction of the Shams Tabrizi tomb and the comparative study gives a clearer picture of the tomb's structure in the early Safavid Period. The analysis of public cultural discourse reveals the spiritual position of Shams Tabrizi. Archaeological excavations in and around the tomb are necessary to discover the remains of the other parts of

the tomb, the old city, and the palace of Shah Ismail Safavi, and to try to reconstruct the original appearance of the minarets.

Acknowledgment

The authors are grateful for the cooperation and assistance of Mr. Mohammad Ali Karimzadeh Tabrizi (researcher and veteran artist living in London), Dr. Hojatullah Ayoubi (former secretary of the UNESCO National Commission), Dr. Gholam Ali Pashazadeh (Head of the National Library and Documentation Center of Tabriz), Reza Jaafarpour (CEO of Shams Tabrizi Foundation).) and the members of Zaryab House of Knowledge and Culture Mr. Seyyed Hamid Hassanzadeh, Ms. Monir Talabi, Nasrin Jafarlou and Fatemeh Rahimlou are grateful for collecting documents and compiling this article.

Observation Contribution

The participation of the first author included the design of the research, the collection and analysis of the content and discourse of historical documents and sources (80 percent), and the participation of the second author included the architectural studies of Shams Tabrizi Tomb (20 percent).

Conflict of Interest

The Authors, while observing publication ethics, declare that there is no conflict of interest in this research.

پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران

فصلنامه علمی پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران
P. ISSN: 2345-5225 & E. ISSN: 2345-5500
نشانی پانگانه نشریه: <https://nbsh.basu.ac.ir>
شماره ۳۹، دوره سیزدهم، زمستان ۱۴۰۱

واکاوی آرامگاه و جایگاه معنوی شمس تبریزی در خوی براساس اسناد تاریخی و مطالعات معماری

سیدحسین حسن‌زاده^۱، رضا بایرام‌زاده^{II}

شناسه دیجیتال (DOI): <https://dx.doi.org/10.22084/NB.2023.26784.2521>

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۰۶/۱۲، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۰۶/۰۹

نوع مقاله: پژوهشی

صص: ۲۴۱-۲۶۵

چکیده

فرجام کار شمس تبریزی از دیرباز مورد توجه پژوهشگران قرار داشته و در دهه‌های اخیر نظر مجامع فرهنگی بین‌المللی را نیز به خود جلب کرده است. با توجه به این‌که در نقاط مختلف دنیا مکان‌هایی به‌عنوان آرامگاه شمس تبریزی مطرح شده‌اند، بنابراین چگونگی واکاوی انتساب این اماکن به شمس تبریزی به‌عنوان یک مسأله قابل بررسی است. با توجه به اهمیت فرهنگی و گردشگری آرامگاه شمس تبریزی در سطوح ملی و بین‌المللی، تعیین محل این آرامگاه به‌عنوان هدف این مطالعه مشخص شده است. در این مطالعه، این پرسش که آرامگاه شمس تبریزی در کدام یک از مکان‌های منتسب به وی قرار دارد؟ و این فرضیه که، مناره منسوب به شمس در خوی متعلق به آرامگاه شمس تبریزی است، مورد بررسی قرار گرفت. برای رسیدن به پاسخ این پرسش و آزمودن فرضیه، اسناد تاریخی مرتبط با آرامگاه‌های منتسب به شمس تبریزی مورد تحلیل محتوای کیفی قرار گرفت. تحلیل اسناد دست اول به‌دست آمده از منابع داخلی و خارجی، به‌ویژه منابع عثمانی، قرار داشتن آرامگاه شمس تبریزی در خوی را قابل پذیرش کرده و فرضیه مطالعه را تأیید می‌کند. بررسی تحلیلی مناره‌های ترسیمی مطراچی نشان داد که معماری مناره سوم با مناره‌های دو طرف گنبد آرامگاه شمس، متفاوت است. تحلیل متنی و معنایی گفتمان فرهنگ عمومی، ازجمله خلق آثار هنری، استفاده از عبارات مقدس، نام‌گذاری‌های محلی و وقف عواید اماکن عمومی، جایگاه معنوی شخصیت و آرامگاه شمس تبریزی را نشان داد. تعیین محل آرامگاه شمس تبریزی، تحلیل ویژگی‌های معماری آن و مشخص شدن جایگاه معنوی شمس تبریزی، دستاورد نهایی این مطالعه محسوب می‌شود.

کلیدواژگان: آرامگاه شمس تبریزی، مناره‌های شمس تبریزی، خوی، جایگاه معنوی شمس تبریزی، مطراچی.

- I. دانشجوی دکتری آینده‌پژوهی، گروه آینده‌پژوهی، دانشکده مدیریت راهبردی، دانشگاه عالی دفاع ملی، تهران، ایران (نویسنده مسئول).
Email: s.hasanzadeh00@sndu.ac.ir
- II. دانشجوی دکتری تاریخ تطبیقی و تحلیلی هنر اسلامی، گروه پژوهش هنر، دانشکده هنر، واحد تهران مرکز، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران.

ارجاع به مقاله: حسن‌زاده، سید حسین؛ و بایرام‌زاده، رضا. (۱۴۰۲). «واکاوی آرامگاه و جایگاه معنوی شمس تبریزی در خوی براساس اسناد تاریخی و مطالعات معماری». پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران، ۱۳(۳۹): ۲۴۱-۲۶۵.
doi: 10.22084/nb.2023.26784.2521

صفحه اصلی مقاله در سامانه نشریه:

https://nbsh.basu.ac.ir/article_5294.htm-l?lang=fa

فصلنامه علمی گروه باستان‌شناسی دانشکده هنر و معماری، دانشگاه بوعلی سینا، همدان، ایران.

© حق نشر متعلق به نویسنده(گان) است و نویسنده تحت مجوز Creative Commons Attribution License به مجله اجازه می‌دهد مقاله چاپ شده را در سامانه به اشتراک بگذارد، منوط بر این‌که حقوق مؤلف اثر حفظ و به انتشار اولیه مقاله در این مجله اشاره شود.

مقدمه

حضور «شمس تبریزی» در قونیه، انقلابی در اندیشه و روحیه «مولانا» ایجاد و او را از سجاده‌نشینی باوقار به بازیچه کودکان کوی و بازار تبدیل کرد؛ در نتیجه، ارادتمندان و مریدان مولانا نمی‌توانستند این حضور را آسان پندارند. آنان رقابت کسب محبوبیت نزد شیخ را به این رقیب تازه از راه رسیده تبریزی باخته بودند و از زمانی که اوقات مولانا در خلوت و جلوت یکسره به شمس اختصاص یافته بود، از فواید معنوی او بی‌ بهره مانده بودند. غیبت ناگهانی شمس از قونیه در سال ۶۴۵ ه.ق. بازار افسانه‌سازی و شایعه‌پردازی را درباره سرنوشت او گرم کرد. برخی برآنند که شمس در توطئه‌ای کشته شده که «علاءالدین» (فرزند کهتر مولانا) نیز در آن دخالت داشته است. برخی دیگر معتقدند او به مهاجرتی خودخواسته از قونیه به تبریز ناگزیر شده است؛ از این رو، به باور برخی، آرامگاه شمس در قونیه و به باور برخی دیگر، در خوی است (غلامی، ۱۴۰۰: ۱۳۷).

«افلاکی» حدود صدسال پس از غیبت شمس، نخستین کسی است که در مناقب‌العارفین (تألیف ۷۱۸ تا ۷۵۴ ه.ش.) به آشکارگی از کشته شدن شمس سخن گفته است و حتی نخستین کسی نیز هست که علاءالدین را به حقوق و ترک حقوق متهم کرده و کشته شدن شمس را به گردن وی انداخته است. کشته شدن شمس به آن شکلی که افلاکی روایت کرده، فقط داستانی خیالی است که علاءالدین ضدقهرمان آن است. این که افلاکی این ماجرای خیالی از مرگ شمس را به مثابه «اصح روایت» به «سلطان ولد» می‌بندد (افلاکی، ۱۳۷۵، ج ۲: ۶۸۳) هم کذب محض است. نویسنده الجواهر فی طبقات الحنفیه نیز که حدوداً یک صدسال پس از درگذشت مولانا از دنیا رفته است؛ سوء قصد یکی از اطرافیان مولانا به جان شمس را به دیده تردید نگریسته است (غلامی، ۱۴۰۰: ۱۴۹؛ Mukaddem, 2021: 292). «دولتشاه سمرقندی» نیز با وجود دست بلندی که در افسانه‌سازی و پریشان‌گویی دارد، روایت اقدام یکی از فرزندان مولانا را برای خراب کردن دیواری بر سر شمس و هلاک کردن وی به تحریک دشمنان، عوامانه و اعتمادناپذیر دانسته (غلامی، ۱۴۰۰: ۱۴۹) و اذعان داشته است: «این قول را در هیچ نسخه و تاریخ که بر آن اعتمادی باشد ندیده‌ام، بلکه از درویشان و مسافران شنیده‌ام، الشک اعتماد را نشاید» (دولتشاه سمرقندی، ۱۳۸۲: ۲۰۱).

از غیبت دوم شمس‌الدین تبریزی (۶۴۵ ه.ق.) تا سروده شدن ابتدائیه توسط سلطان ولد فرزند مولانا که پس از ۶۹۰ ه.ق. بوده است، ۴۵ سال فاصله است و این مدت هم چنان که می‌توانسته بر رازآلودگی بسیاری از ماجراهای مرتبط با مولانا و شمس بیفزاید، می‌توانسته از ابهام آن‌ها نیز بکاهد. بخش تاریخی این کتاب دربردارنده نخستین روایت‌ها از اتفاقات اطراف مولانا و شمس است که به گفته «محمدعلی موحد» «از زبان قابل اعتمادترین شاهد عینی آن وقایع برجای مانده است» (موحد، ۱۳۸۹: ۵۲ و ۵۳)؛ نیز به گفته «علامه همایی» و «ریاحی»، مندرجات ابتدائیه قدیم‌ترین و صحیح‌ترین اسناد تاریخی است که به اختصار، اما با نهایت صحت و اعتبار درباره مولانا و خانواده و هم‌کیشان وی نگاشته شده است (بهاءالدین

ولد، ۱۳۷۷ الف: مقدمه، سی‌وپنچ؛ ریاحی، ۱۳۷۵: ۳۳). از کلام سلطان‌ولد این موضوع برنمی‌آید که دشمنان و حاسدان شمس، او را کشته باشند؛ بلکه وی دست‌کم در مقام ادعا بر آن است که شمس تبریزی پس از غیبت نخست خود و بازگشتش به قونیه، چون دیگر باره با همان بدرفتاری‌ها و بی‌مهری‌ها روبه‌رو شد، به غیبتی ابدی دل نهاد و همان‌طور که تهدید کرده بود، چنان از میانه ناپدید شد که کسی نداند به کجا رفته و چه بر سر وی آمده است (غلامی، ۱۴۰۰: ۱۴۷)؛ بنابراین، روایت دست‌اول معتبری مبنی بر کشته‌شدن و یا درگذشت شمس در قونیه در دسترس نیست؛ کما این‌که همین امروز هم در قونیه مقبره‌ای منسوب به شمس تبریزی وجود ندارد. محلی هم که از آن به عنوان «مقام شمس» در قونیه یاد می‌شود مسجدی است که به نام شمس نام‌گذاری شده و فاقد ویژگی‌های یک آرامگاه است. طبیعی است که اگر این مسجد از چنان ویژگی برخوردار بود آرامگاهی شبیه آرامگاه مولانا برای شمس نیز احداث می‌شد. در مقابل، اسناد تاریخی متعددی از حدود یک صد سال بعد از غیبت شمس وجود دارند که مزار شمس تبریزی را در خوی نشان داده‌اند که در ادامه به آن‌ها اشاره می‌شود.

اهداف دنبال شده این پژوهش از این قرار است؛ جایگاه شمس تبریزی در عرفان و تمدن اسلامی و نقش او در انقلاب روحی مولانا ایجاب می‌کند اماکن منتسب به او مورد مطالعه قرار گیرند؛ هم‌چنین شناسایی ابعاد مختلف تاریخی، معماری و باستان‌شناسی آرامگاه شمس تبریزی از مطالبات علاقه‌مندان عرفان اسلامی است. تعیین محل آرامگاه و شناسایی ویژگی‌های معماری آن ضمن ایجاد امکان استفاده از مزایای گردشگری در سطوح ملی و بین‌المللی، زمینه تثبیت مرجعیت علمی و فرهنگی این شخصیت تمدن‌ساز را نیز فراهم می‌کند. پرداختن به ابعاد مختلف شخصیت تأثیرگذاری مانند شمس تبریزی امکان مصادره به مطلوب کردن آن‌ها را از بین می‌برد (حسن‌زاده و عیوضی، ۱۴۰۲).

پرسش‌ها و فرضیات پژوهش: پرسش اصلی پژوهش این است که، آرامگاه شمس تبریزی در کدام یک از مکان‌های منتسب به وی قرار دارد؟ فرضیه‌ای که در این میان مورد بررسی قرار گرفته، این است که مناره منسوب به شمس در خوی متعلق به آرامگاه شمس تبریزی است.

روش پژوهش: به روش اسنادی و کتابخانه‌ای اسناد مرتبط با فرجام کار و آرامگاه شمس تبریزی از منابع دست اول داخلی و خارجی جمع‌آوری شد و مورد تحلیل محتوای کیفی قرار گرفت. مطالعات مربوط به جایگاه معنوی شمس تبریزی در فرهنگ عمومی نیز از طریق پژوهش اسنادی و تحلیل گفتمان شکل‌گرفته پیرامون شخصیت و آرامگاه شمس تبریزی انجام شد.

پیشینه پژوهش

نویسنده کتاب دانشمندان آذربایجان بدون ذکر منبع معتبر، محل مزار شمس و مناره منسوب به او در خوی را به شخصیتی موسوم به شمس‌الملک دنبلی ربط داده و قصیده‌ای از خاقانی را که در مدح «رکن‌الدین خویی» بوده با این شخصیت

مرتبط دانسته است (تربیت، ۱۳۱۴: ۱۳۵). این ادعا از سوی «محمد امین ریاحی» در مقاله «منار شمس‌الدین خویی ممدوح خاقانی» رد شد (ریاحی، ۱۳۳۷: ۵-۱۱)؛ با این‌که ریاحی در چاپ نخست کتاب تاریخ خوی در انتساب محل مزار مذکور به شمس تبریزی تردید کرد (ریاحی، ۱۳۷۲: ۷۰)، ولی در ادامه مطالعات خود با بررسی برخی اسناد داخلی و خارجی، انتساب محل مزار و مناره در خوی را به آرامگاه شمس تبریزی قابل‌پذیرش دانست. ریاحی با اشاره به سنگ‌قبر منسوب به شمس تبریزی در قونیه، نظر «عبدالباقی گلپینارلی» درخصوص تعلق آن به «شمس‌الدین بن یحیی بن محمدشاه» از دامادهای خاندان مولوی را تأیید کرد (ریاحی، ۱۳۷۵: ۲۸-۳۸). مطالعات پژوهشگران دایرةالمعارف اسلامی ترکیه، مزار منسوب به شمس تبریزی در پاکستان را متعلق به یکی از داعیان «اسماعیلی» به نام «شمس‌الدین سبزواری» دانسته است (Ceyhan, 2010: 511-516). نویسنده کتاب روضات الجنان و جنات الجنان نیز مزار منسوب به شمس تبریزی در قبرستان محله گجیل تبریز را متعلق به «شمس‌الدین محمد معرف تبریزی» (متوفی دوم رجب سال ۹۶۸ ه.ق. مدفون در آستانه بابا فرج) ذکر کرده است (کربلایی تبریزی، ۱۳۴۴: ۱۱۴). «محمد علی موحد» در کتاب شمس تبریزی با ذکر برخی مزارهای منتسب به شمس در قونیه و تبریز، تعلق مزار و مناره خوی به شمس تبریزی را خاطرنشان کرد (موحد، ۱۳۷۶: ۲۰۹-۲۰۹). موحد در کتاب باغ سبزی یک بار دیگر بر این نظر خود تأکید کرد (موحد، ۱۳۸۷: ۱۳۵-۱۳۶). مجموع پژوهش‌ها نشان می‌دهند که شمس به مهاجرتی خودخواسته از قونیه به تبریز تن داده و دیرزمانی از این مهاجرت نگذشته است که در خوی از دنیا رفته و در همان‌جا به خاک سپرده شده است (غلامی، ۱۴۰۰: ۱۵۱؛ Mukaddem, 2021: 299).

پیشینه‌شناسی آرامگاه شمس تبریزی

بحث بر سر فرجام کار شمس تبریزی، موضوعی است که از همان زمان غیبت دوم او در قونیه، نقل محافل بوده و تا به روزگار ما نیز تداوم داشته است. امروزه در مکان‌های مختلفی، از جمله در: ترکیه (قونیه، نیغده و قریه حاجی‌بکتاش)، ایران (خوی و تبریز)، افغانستان و پاکستان با زیارتگاه‌ها و مقابری مواجه می‌شویم که نام شمس تبریزی بر خود دارند. بی‌شک به جز یکی از این‌ها، بقیه آن‌ها یادمانی از خاطره و مقام معنوی شمس هستند و یا به شمس دیگری جز مراد مولانای روم تعلق دارند؛ چنان‌که امروزه تعلق مزارهای موجود در تبریز و پاکستان به شمسی غیر از شمس تبریزی مورد نظر آشکار شده است (Mukaddem, 2021: 294). قدیمی‌ترین اشاره‌ای که به وجود زیارتگاه شمس تبریزی در خوی شده، مطلبی است که «ساری عبدالله افندی»^۱ در شرح حال «شیخ ابوحامد حمیدالدین آقسرای» حدود یک صد سال بعد از غیبت شمس تبریزی در کتاب ثمرات الفواد فی مبداء والمعاد ذکر کرده است. حمیدالدین، نخستین آموزش‌های صوفیانه را نزد پدرش «شیخ شمس‌الدین موسی» دید، سپس در دمشق به تعلیم علوم ظاهری مشغول شد. پس از مدتی گمشده خود را نزد «خواجه علاءالدین علی» از مشایخ طریقت صفوی که

در خوی ساکن بود یافت و به صحبت او مشغول شد (Mukaddem, 2021: 297)؛ او می‌نویسد که چون علاءالدین مرگ خود را نزدیک دید تصمیم گرفت ابوحامد را خلیفه خود سازد. پس به مکانی که در قصبه خوی به مقام شمس تبریزی معروف و زیارتگاه و تفرجگاه آنان بود، عزیمت کردند (افندی، ۱۲۸۸ هـ.ق.: ۲۴۰). این نوشته از دو منظر حائز اهمیت است؛ نخست آن‌که، چهارصدسال پیش در زمان حیات ساری عبدالله افندی در خوی زیارتگاهی وجود داشته که به نام «مقام شمس تبریزی» معروف بوده است. مطلب دوم و مهم‌تر آن‌که، حدود صدسال بعد از غیبت و وفات شمس، در خوی مکانی وجود داشته که محل تجمع صوفیان بوده و در آن زمان نیز به نام «مقام شمس تبریزی» معروف بوده است (مقدم، ۱۳۹۳). اشارات سایر منابع عثمانی در دوره صفوی نیز تأییدکننده سخنان عبدالله افندی هستند. «کاتب چلبی» (۱۰۱۷-۱۰۶۷ هـ.ق.) در کتاب جهان‌نما در توصیف شهر تبریز آورده است: «از جمله فضلا و بزرگان، چند برگزیده به این شهر منسوب‌اند: از جمله "شمس‌الدین محمد بن علی بن ملک‌داد" که مرشد حضرت مولانا بود و در خوی مدفون است» (کاتب چلبی، نسخه خطی: ۳۸۲). «اولیا چلبی» (۱۰۲۰-۱۰۹۳ هـ.ق.) در سیاحت‌نامه خود بعد از وصف مردم و شهر خوی می‌نویسد: «در اینجا سر مبارک حضرت شمس تبریزی را زیارت کردم» (اولیا چلبی، ۱۳۱۴ هـ.ق.: ۲۷۸). در منشآت‌السلطین فریدون بیگ تنها رویداد قابل‌ذکری که از «سلطان سلیمان قانونی» و سرلشکرش در روز ۴ ربیع‌الاول ۹۴۲ هـ.ق. گزارش می‌شود، زیارت مزار شریف حضرت شمس تبریزی در خوی است (فریدون بیگ، ۱۲۶۴-۱۲۶۵ هـ.ق.: ۵۹۶). «ابراهیم پچوی» نیز در ذکر وقایع این روز در خوی می‌نویسد: «مزار پُرآنوار شمس تبریزی قدس سزه زیارت شد» (پچوی، ۱۲۸۳ هـ.ق.: ۱۸۸). منبع مهم دیگری که از اسناد عثمانی به‌دست آمده تاریخ عثمان‌پاشا است. نویسنده در شرح وقایع محرم ۹۸۶ هـ.ق. پس از ذکر عبور لشکر عثمانی از آق‌شهر، پولادین و ایلغین می‌نویسد: «پس از آن از قصبه مذکور حرکت کردند ... دو روز در قونیه اتراق کردند و حضرت خداوندگار مولانا را زیارت نموده سپس از قونیه نیز حرکت کرده و در چند منزلی آنجا به قصبه قیصریه رسیدند» (ابوبکر بن عبدالله، ۱۳۸۷: ۴۷). در ادامه، نویسنده در شرح وقایع رمضان ۹۹۳ هـ.ق. می‌نویسد: «در هجدهمین روز در قصبه خوی منزل شد... اکنون مرقد حضرت شمس تبریزی نورالله مرقد در خوی است. شکر و سپاس خدای را که زیارت آن مرقد شریف میسر شد» (ابوبکر بن عبدالله، ۱۳۸۷: ۱۰۶). ویژگی کتاب تاریخ عثمان‌پاشا این است که در آن، هم به زیارت مزار مولانا در قونیه و هم به زیارت مزار شمس در خوی اشاره شده است؛ بنابراین بسیار بعید است که باوجود دسترسی لشکر عثمانی به آگاه‌ترین افراد، مزار شمس در قونیه بوده باشد و لشکرنویسان و سلاطین عثمانی از آن بی‌خبر بوده و به جای آن به زیارت مزار شمس در خوی رفته باشند.

در مینیاتور «مطراقچی» در سمت شمالی شهر (سمت راست نگاره) یک باغ ترسیم شده است؛ ... در این مینیاتور در داخل یک باغ بزرگ در شمال شهر یک گنبد مجلل، عمارت‌ها و مناره‌های ساخته‌شده از جمجمه حیوانات شکارشده

توسط شاه، قابل مشاهده است (Aleml, 2006: 64). ریاحی نیز بنای آرامگاه شمس تبریزی در خوی را در نگاره ترسیمی «نصوح‌الصلاحی مطراقچی» تأیید کرده است (ریاحی، ۱۳۷۸: ۶۰۹). «فرانسیسکو رومانو» که در اوایل سلطنت «شاه اسماعیل صفوی» از کاخ او در خوی بازدید کرده است در جلوی دروازه غربی کاخ به سه برج کوچک اشاره می‌کند که از شاخ گوزن ساخته شده‌اند (Barbaro, 1873: 165). این اشاره با مناره‌های سه‌گانه آرامگاه شمس تبریزی در نگاره مطراقچی مطابقت دارد. مجموع این شواهد در کنار سبک کاری مطراقچی در تأکید بر اماکن مقدس، انگاره ثبت تصویر آرامگاه شمس در مینیاتور قلعه خوی را تقویت می‌کند.

منبع قدیمی دیگری که در آن به صراحت از وجود مدفن شمس در خوی ذکری به میان رفته مجمل فصیحی (تألیف شده در ۸۴۵ ه.ق.) است. «فصیحی خوافی» حدود ۲۰۰ سال بعد از غیبت شمس از قونیه، در ذکر حوادث سال‌های ۶۷۲ و ۶۹۸ ه.ق. به مدفون بودن شمس‌الدین تبریزی در خوی اشاره می‌کند، حتی تصریح می‌کند که «شیخ حسن بلغاری» از دست او خرقة گرفته است (فصیحی خوافی، ۱۳۴۰، ج ۲: ۳۴۳ و ۳۸۰)؛ ازجمله سایر اسنادی که اشاراتی به پیشینه آرامگاه شمس تبریزی در خوی و کله‌منارها داشته‌اند می‌توان به سفرنامه‌های عصر صفوی مانند: سفرنامه ونیزیان و سفرنامه پرتغالی‌ها و سفرنامه‌های عصر قاجار ازجمله سفرنامه‌های جیمز موریه، محمدعلی بن حسین حسینی فراهانی، علی‌خان اعتمادالسلطنه و اوژن اوبن اشاره کرد.

شکار سلطنتی و ساخت کله‌منار در دوره شاه اسماعیل صفوی

شاه اسماعیل (۹۰۷-۹۳۰ ه.ق. ۱۵۰۱-۱۵۲۴ م.) به عنوان نخستین پادشاه صفوی علاقه زیادی به شکار داشت. وی از سنین نوجوانی و قبل از رسیدن به قدرت نیز به این تفریح می‌پرداخت؛ به طوری که پس از مبادرت به تأسیس حکومت صفوی، صید و شکار محبوب‌ترین تفریح وی شد. شاه اسماعیل بعد از جلوس در سال ۹۰۷ ه.ق.، خوی را اتراق زمستانی خویش قرار داد و در آباد ساختن آن کوشید و کاخ خود را در کنار آرامگاه شمس تبریزی که در جوار میدان شاهی قرار داشت، ساخت (ریاحی، ۱۳۷۵: ۲۸-۲۹). کله‌منارهای شمس تبریزی به عنوان نخستین کله‌منار تزئین شده با مجموعه قوچ‌های شکاری در دوره صفوی، بخشی از معماری این آرامگاه هستند که در جوار میدان شاهی و باغ سلطنتی شاه اسماعیل قرار داشته‌اند. «آنتونیو تئریرو»^۲ که به همراه با بالتازار پسوا^۳ - سفیر پرتغال - در سال‌های ۱۵۲۳-۱۵۲۴ م. به ایران سفر کرده و در آذربایجان با شاه اسماعیل دیدار کرده است روایت دست‌اولی از شکار جرگه و ساخت کله‌منار از مجموعه حیوانات شکار شده توسط شاه اسماعیل - که پرتغالی‌ها از او با عنوان شیخ اسماعیل - یاد می‌کنند ارائه کرده است: «هنگامی که [شیخ اسماعیل] خود را در دشتی در نزدیکی رشته‌کوهی دید، به لشکریان خود دستور داد تا سه ردیف تشکیل دهند: او و نجیب‌زادگان در جلو، سربازان در ردیف بعدی و زنان در عقب. به این ترتیب آن‌ها تا رشته‌کوه پیش‌روی کردند تا جایی که شکار دیگر نمی‌توانست از آن بالا برود؛

چراکه او جز در نزدیکی صخره‌های بسیار شیب‌دار به شکار نمی‌پرداخت. چون شکار را با حضور مردم از یک طرف و رشته‌کوه از طرف دیگر محصور کرد همراه با نجیب‌زادگان وارد محوطه شدند و تا جایی که می‌توانستند حیوانات وحشی را ابتدا با تیر و کمان و سپس با شمشیر کشتند. وقتی خسته شد سایر سربازان را به داخل فرستاد تا کشتن بقیه شکارها را تمام کنند. اگر شیر یا پلنگی پیدا می‌کردند کسی جز او آن را نمی‌کشت. برای این‌کار شاه اسماعیل از اسب خود پیاده می‌شد و بر قاطری سوار می‌شد، زیرا قاطر کمتر از اسب از شیر می‌ترسد و این‌گونه او را می‌کشت. این محاصره تا زمانی که تمام شکار کشته نشود پایان نمی‌یابد. این کشتار سه یا چهار روز طول کشید. برای بزرگ‌داشت این رویداد دستور داد در آن مکان برجی برپا کنند که با خاک کوبیده شده^۵ و از کله حیوانات وحشی کشته شده ساخته شود و در طول راه چند برج از این قبیل دیدیم» (Thompson & Canby, 2003: 337). در کتاب شکار برای بهشت افزون بر این مطالب برای نخستین بار در یک کتاب اروپایی، تصویری از مناره شمس در خوی نیز چاپ شده است (Thompson & Canby, 2003: 332). این روایت «تنزیرو» برخی زوایای ساخت مناره‌های آرامگاه شمس تبریزی در خوی از مجموعه قوچ‌های وحشی را روشن می‌کند. همان‌طور که در شیوه شکار جرگه شاه اسماعیل روایت شد بعد از محاصره حیوانات شکاری در تنگه‌هایی که از یک سو با حضور جمع کثیری از مردم و از دیگر سو با صخره‌های شیب‌دار مسدود شده، شکار حیوانات محاصره شده صورت می‌گیرد. از آنجا که در بین حیوانات شکاری، بزکوهی حیوانی است که حتی تندترین شیب‌ها مانعی برای عبور او محسوب نشده و امکان گیر انداختن آن‌ها در میان صخره‌ها با شیوه شکار جرگه تقریباً غیرممکن می‌نماید، بنابراین در مناره شمس تبریزی هیچ اثری از مجموعه بزکوهی دیده نمی‌شود.

«جیمز موریه» در سفر دوم خود به خوی بعد از بازدید مجدد از کله منار آرامگاه شمس تبریزی، شکار چند هزار رأس حیوان وحشی در یک روز را به دیده تردید می‌نگرد (Morier, 1818: 305-306). گزارش تنزیرو ضمن تأیید تردید موریه، نظر او را که این تعداد شکار حاصل یک سال بوده است، رد کرده و نشان می‌دهد که شکار جرگه در سه یا چهار روز و به صورت دسته جمعی انجام می‌شده است (Thompson & Canby, 2003: 337).

مطالعه مقایسه‌ای فرم و نقوش مناره‌های آرامگاه شمس تبریزی با سایر مناره‌ها

نصوحی السلاخی مطراقچی - وقایع‌نویس و نگارگر «سلطان سلیمان قانونی» - اغلب منزل‌های مسیر حرکت اردوی عثمانی را در سال‌های ۹۴۰ تا ۹۴۲ ه.ق. به تصویر کشیده و در کتاب بیان منازل سفر عراقین که برای شخص سلطان آماده کرده بود، ثبت کرده است (Yurdaydin, 1976: 13). پژوهش‌گران، این منازل نامه را نوعی تاریخ مصور آن لشکرکشی، نوعی سفرنامه مصور و نقشه‌دار و نوعی اطلس و کروکی نامیده‌اند (مطراقچی، ۱۳۷۹: ۷۶-۷۷). مطراقچی در کتاب بیان منازل سفر عراقین

نگاره‌ای از قلعه خوی نیز ترسیم کرده است. در این کتاب ۲۶ نگاره از شهرهای مختلف ایران ترسیم شده است که در ۱۳ نگاره ترسیمی، مناره‌هایی در کنار مجموعه‌های مذهبی از جمله مقبره مانند «مقبره + مسجد»، مسجد مانند «مسجد + مدرسه، مسجد + آرامگاه و مسجد + محله» و یا «مسجد + بازار» دیده می‌شود. اگر به طراحی مطراچی از مناره‌ها تمرکز شود، ترسیم همه آن‌ها در نگاره‌ها شبیه به معماری مناره‌های مساجد دوره عثمانی ترکیه است. بسیاری از مناره‌ها یا به صورت جفت در طرفین یک گنبد زک یا گنبد پیازی و یا به شکل تک مناره ترسیم شده‌اند. از بین ۱۳ شهر ایرانی که در نگاره آن‌ها مناره یا مناره‌هایی مشاهده می‌شود، چهار مورد از آن مناره‌ها به شکل دو بالکن و ۹ مورد آن‌ها به فرم تک بالکن ترسیم شده‌اند.

در نگاره مطراچی از خوی سه مناره مدادی شکل با یک تاج یا کلاهک مثلثی در جلوی یک بنای گنبددار دیده می‌شود. شواهد تصویری و اسناد تاریخی مؤید آن است که گنبد مجلل موجود در نگاره مطراچی از قلعه خوی مربوط به بنای آرامگاه شمس تبریزی است که در جلوی آن کله مناره‌های سه‌گانه به وضوح قابل مشاهده است. این گنبد با کاشی‌های سبزرنگ با زمینه زرد تزئین شده، پاراسته آن به طرف داخل متمایل و به صورت آوگون یا وارونه درآمده است. حداثی بین پایه و خود گنبد که به عنوان فضایی برای تزئینات کاربردی مورد استفاده قرار گرفته است، قرینه‌ای بر استفاده از دیسک یا گردنی بلند بین آهیانه و پوسته بیرونی آن است. در بالای گنبد، غلّی با گوی انتهایی گلایی شکل به رنگ طلایی دیده می‌شود. ارتفاع بلند آرامگاه نیز از ویژگی‌های معماری دوره ایلخانی محسوب می‌شود (بایرام‌زاده و حسن‌زاده، ۱۳۹۹: ۲۱۰-۲۱۱)، (جدول ۱). تزئیناتی که در مناره‌های ترسیمی در بیان منازل مطراچی دیده می‌شود در قسمت بالکن خطوط عمودی، خطوط مورّب برجسته و فرورفته بصری و نقوش هندسی خوابیده مثلثی یا نقوش مثلثی ایستاده بر رأس دیده می‌شود. در بین مناره‌های ترسیمی مطراچی، نقوش انتزاعی و هندسی روی نمای بدنه مناره‌های ترسیمی آرامگاه شمس تبریزی متفاوت‌تر از بقیه به نظر می‌رسند. طبق نگاره، دو مناره در پیرامون آرامگاه شمس تبریزی از شمال به جنوب در یک خط و سومین مناره نیز در سمت جنوبی مناره شمالی و مناره جنوبی نسبت به آرامگاه با فاصله کم و اندکی عقب‌تر نزدیک به راسته بازار ترسیم شده است. تزئینات مناره جنوبی‌تر با دو مناره دیگر متفاوت است. در دو مناره طرفین آرامگاه شمس تبریزی به دلیل این‌که مناره‌ها با عرض کم و مدادی شکل ترسیم شده‌اند؛ در یک ردیف عمودی، نقوش ترسیمی هندسی و غیرهندسی به صورت ستونی به کار رفته است. این نقوش تزئینی شامل شکل‌های انتزاعی مجموعه قوچ شاخ‌دار را نشان داده که هرکدام از آن‌ها به جای مجموعه دو کله قوچ ترسیم شده است. این نوع طراحی، چکیده و خلاصه دو کله قوچ در هم ترکیب شده است که در میان آن‌ها نیز نقش آجر-کاشی صلیبی شکل دیده می‌شود. بخش‌های پایینی این مناره‌ها هم چون نمونه‌های دیگر و مناره‌های به کار رفته در ترکیه دوره عثمانی به فرم مکعب با

پلان مربع هستند که این امر برای استحکام بخشی به شکل مدادی آن‌ها است ولی از جهت تزئینات و نقوش به کار رفته متفاوت هستند (جدول ۱). به نظر می‌رسد چیدمان مجموعه قوچ‌ها در مناره سوم با دو مناره طرفین گنبد مجلل، متفاوت است. به این ترتیب که در آن دو مناره در یک ردیف عمودی پوزه جمجمه به سمت بالا و در ستون دیگر پوزه جمجمه به سمت پایین چیدمان شده که نوک شاخ‌های هر ستون نیز در جلو پوزه جمجمه ستون بعدی قرار گرفته‌اند؛ اما از شکل ترسیمی انتزاعی مناره سوم این طور به نظر می‌رسد که چهار جمجمه قوچ به صورت متمرکز و در یک محل در نمای مناره جا گرفته‌اند. به این صورت که پوزه یکی به سمت بالا و دیگری به سمت پایین و پوزه جمجمه راست به سمت چپ و پوزه جمجمه سمت چپ به سمت راست چیدمان شده‌اند (جدول ۲). از طرفی برعکس دو مناره دیگر بخش پایینی و مکعبی شکل مناره را به وسیله کاشی‌های شش ضلعی تزئین کرده‌اند؛ هم‌چنین به علت ارتفاع نه‌چندان زیاد مناره در ترسیم آن‌ها از یک بالکن استفاده شده است؛ با این حال که چیدمان جمجمه‌های قوچ در مناره سوم با دو مناره دیگر پیرامون آرامگاه، متفاوت است، ولی با محاسبات انجام شده به نظر می‌رسد با توجه به چیدمان جمجمه‌ها در مناره‌ها و محاسبه ابعاد آن‌ها با واقعیت در هر کدام از مناره‌ها تعداد جمجمه‌های قوچ به طور مساوی کارگذاری شده‌اند.

جدول ۱: بازخوانی تزئینات آرامگاه و مناره‌های شمس تبریزی (نگارندگان، ۱۴۰۱). ▼

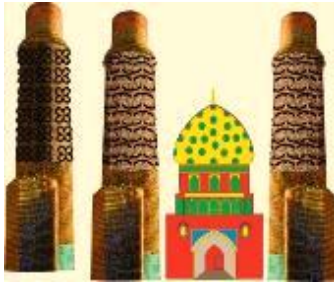
Tab. 1: Rereading the decorations of the tomb and minarets of Shams Tabrizi (Authors, 2021).

تصویر مناره‌ها در نگاره مطراق‌چی	طرح مناره‌ها براساس ترسیم مطراق‌چی	بازخوانی مناره‌ها براساس ترسیم مطراق‌چی	تبدیل طرح انتزاعی به واقعی	تبدیل طرح انتزاعی به واقعی
				

مطالعات میدانی مناره باقی مانده نشان داد که دو مناره طرفین گنبد آرامگاه، جمجمه‌ها در ۲۸ ردیف افقی و ۳۰ جمجمه در هر ستون عمودی جاسازی شده‌اند و در مناره سوم برپایه نحوه چیدمان آن، ۱۴ ردیف افقی در چهار سمت اصلی و ۳۰ ردیف عمودی به کار رفته است؛ یعنی با احتساب جمجمه‌ها در هر مناره به تعداد تقریبی ۸۴۰ رأس کله قوچ تا قسمت نعلیکی شکل مناره‌ها چیدمان شده است و در مجموع حدود ۲۵۲۰ رأس کله قوچ در سه مناره اولیه، برآورد می‌شود (بایرام‌زاده و حسن‌زاده، ۱۳۹۹: ۲۲۰). این امر مهارت معمار یا سازنده مناره را می‌رساند؛ به این

جدول ۲: بازیابی آرامگاه و مناره‌های شمس تبریزی و بازسازی ترسیمی آن به واقعیت (نگارندگان، ۱۴۰۱). ▼

Tab. 2: Restoring the tomb and minarets of Shams Tabrizi and its graphic reconstruction to reality (Authors, 2021).

چیدمان جمجمه‌ها در مناره سوم	چیدمان جمجمه‌ها در دو مناره طرفین گنبد آرامگاه	بازسازی ترسیمی آرامگاه شمس تبریزی و مناره‌ها براساس واقعیت	بازسازی ترسیمی آرامگاه شمس تبریزی و مناره‌ها براساس نگاره مطراقچی به شکل واقعی	قدیمی‌ترین عکس از تنها مناره باقی مانده اثر علی‌خان والی ۱۲۹۷ ه.ق.
				

معنی که با وجود تغییر نحوه چیدمان در مناره سوم، معمار مناره توانسته تعداد جمجمه‌های به کار برده در هر مناره را به طور مساوی استفاده کند.

گزارش کاوش باستان‌شناسی محوطه آرامگاه شمس تبریزی

گمانه‌زنی‌های باستان‌شناسی محوطه آرامگاه شمس تبریزی در شهریور سال ۱۳۸۶ ه.ش. با هدف مطالعه لایه‌های فرهنگی این محوطه اسلامی انجام شد. براساس رویدادهایی که از دوره‌های مختلف تاریخی در این محوطه روی داده، گمانه‌زنی‌ها در ابعاد ۲×۲ متر و ۳×۳ متر در شرق، غرب، شمال مناره و شمال محوطه آزادسازی شده انتخاب شد. در طول این کاوش از این محوطه تعداد ۲۰۷۸ قطعه سفال و هم‌چنین آجر و استخوان به دست آمد. برخی از سفال‌های به دست آمده لعاب‌دار و تعدادی هم بدون لعاب بودند. در بین آثار به دست آمده، قطعه‌هایی از کاشی‌های لعاب‌دار لاجوردی مربوط به دوره صفوی نیز کشف شد که وجود کاشی را از این دوره تاریخی در این منطقه نشان می‌دهد. این همان «دولتخانه» یا کاشی است که محمدمامین ریاحی با توجه به نگاره مطراقچی از خوی به وجود آن اشاره می‌کند. در کاوش گمانه‌های ۱، ۲ و ۳ و حتی گمانه ۵ که از گمانه‌های مهم بودند، مدارکی از گورها و تدفین‌های اسلامی به دست آمد که در نوع خود جالب بودند. در گمانه شرقی که در ابعاد ۲×۲ متر بود، سه اسکلت به دست آمد که در یک جا و با یک تراکم خاص تدفین شده بودند که نشان‌دهنده ارزش و اعتباری بوده که در گذشته به این محل قائل بودند و ساکنان آن دوره، آنجا را ارزشمند و متبرک می‌دانستند. لازم به یادآوری است که در محوطه آرامگاه شمس تبریزی، حداقل سه دوره مختلف تدفین دیده شد که متعلق به سه دوره مختلف بودند؛ به طوری که تدفین هر سه دوره به صورت اسلامی انجام شده بود که به گفته متخصصین از معدود مواردی است که در یک قبرستان اسلامی شاهد آن بوده‌ایم. مطالعات

باستان‌شناسی نشان داد که این محل از دوره سلجوقی به بعد، مخصوصاً از قرن هفتم هجری قمری مورد توجه بوده است (حیدری، ۱۳۸۶). تحلیل نگاره مطراقچی نشان داد که گنبد مجلل آرامگاه شمس نیز می‌تواند گزینه‌ای برای کاشی لعاب‌دار لاجوردی کشف شده باشد.

جایگاه معنوی شخصیت و آرامگاه شمس تبریزی در گفتمان فرهنگی

گفتمان شکل‌گرفته در فرهنگ عمومی پیرامون شمس تبریزی شامل باورهای بازتاب‌یافته در نوشته‌ها، نام‌گذاری‌ها، وقف اماکن و خلق آثار هنری است. قدیمی‌ترین تصویری که تا به حال از شمس تبریزی به دست آمده است در موزه آرمیتاژ سنت پترزبورگ روسیه نگه‌داری می‌شود. در کاتالوگ این موزه، اشاراتی به البسه و کلاه درویشان قدیمی، رفته و یک تصویر سیاه و سفید و معادل رنگی آن از شمس تبریزی چاپ شده است (Adamova, 1996: 212-213). نظر کارشناسی استاد «محمدعلی کریم‌زاده تبریزی» که کاتالوگ موزه آرمیتاژ برخی مطالب خود را به آثار او ارجاع داده است، درمورد نگاره مذکور این است که شیوه تصویر و عمق هنری نقاش که توانسته تمام حرکات و سکنات و شیدایی عارفانه شمس تبریزی را مجسم سازد، در عیار و سبک استاد «محمد سیاه‌قلم» است که نمونه‌های مشابه آن را در کتاب احوال و آثار استاد محمد سیاه‌قلم می‌توان دید. در این تصویر، حرکات دست و پا و سایر مشخصات، در شیوه سیاه‌قلمی نقش بسته، به خصوص پیچیدگی و ناهماهنگی پاها، کمی صد درصد نقش پاها در آثار سیاه‌قلم بوده است (کریم‌زاده تبریزی، ۱۳۸۹: ۲۵). با ملاحظه شکل و شمایل و فرسودگی تصویر و سایر نمونه‌های بارز دیگر که در عیار آثار سیاه‌قلم نقش بسته، می‌شود پنداشت که این تصویر سالیانی قبل از مرگ استاد «حاجی محمد هروی» معروف به «سیاه‌قلم»، به سال ۹۱۳ ه.ق. تصویر شده است. در این تصویر، شمس تبریزی کلاه مخصوص درویشان به سر نهاده، خرقة پوست‌پلنگی به سان قلندران پوشیده، دستاری به کمر بسته و پای برهنه به دنبال هدفی در حرکت است. در چهره وی ذکاوت و هوشمندی و در عین حال شوریدگی و فارغ‌بالی ظاهر می‌شود. در قسمت بالای تصویر هم عبارت «صورت حضرت شمس تبریز قدس سره» درج شده است (کریم‌زاده تبریزی، نظر کارشناسی، ۱۳۹۵/۳/۲۵).

به استناد اسناد موجود، آرامگاه شمس تبریزی مورد توجه حکمرانان منطقه بوده و در تمامی اسناد تاریخی، از جمله منابع عثمانی و ایرانی، نام شمس تبریزی و آرامگاه وی در خوی با عباراتی مانند «حضرت شمس تبریزی، از جمله: فضلا و کبار و اختیار و مشاهیر، قدس سره، زیارت مزار پُرانوار، زیارت مزار شریف حضرت شمس تبریزی، نورالله مرقده، زیارت مرقد شریف، زیارتگاه شمس تبریزی و محل زیارت اهل دل» یاد شده است که تحلیل متنی و معنایی گفتمان شکل‌گرفته درباره شمس تبریزی از جایگاه معنوی او در باورهای عمومی مردم، تذکره‌نویسان، لشکرنویسان، هنرمندان و حکمرانان ایران و عثمانی حکایت دارد.

ریاحی در کتاب تاریخ خوی به نقل از تاریخ دنباله اشاره می‌کند که اطراف منار موقوفه بوده و در ۱۲۳۵ ه.ق. به فروش رسیده است (ریاحی، ۱۳۷۵). سندی که از

▲ تصویر ۱: قدیمی‌ترین تمثال شمس تبریزی موجود در موزه آرمیتاژ سنت پترزبورگ (Adamova, 1996: 213).

Fig. 1: The oldest statue of Shams Tabrizi in the Saint Petersburg Hermitage Museum (Adamova, 1996: 213).

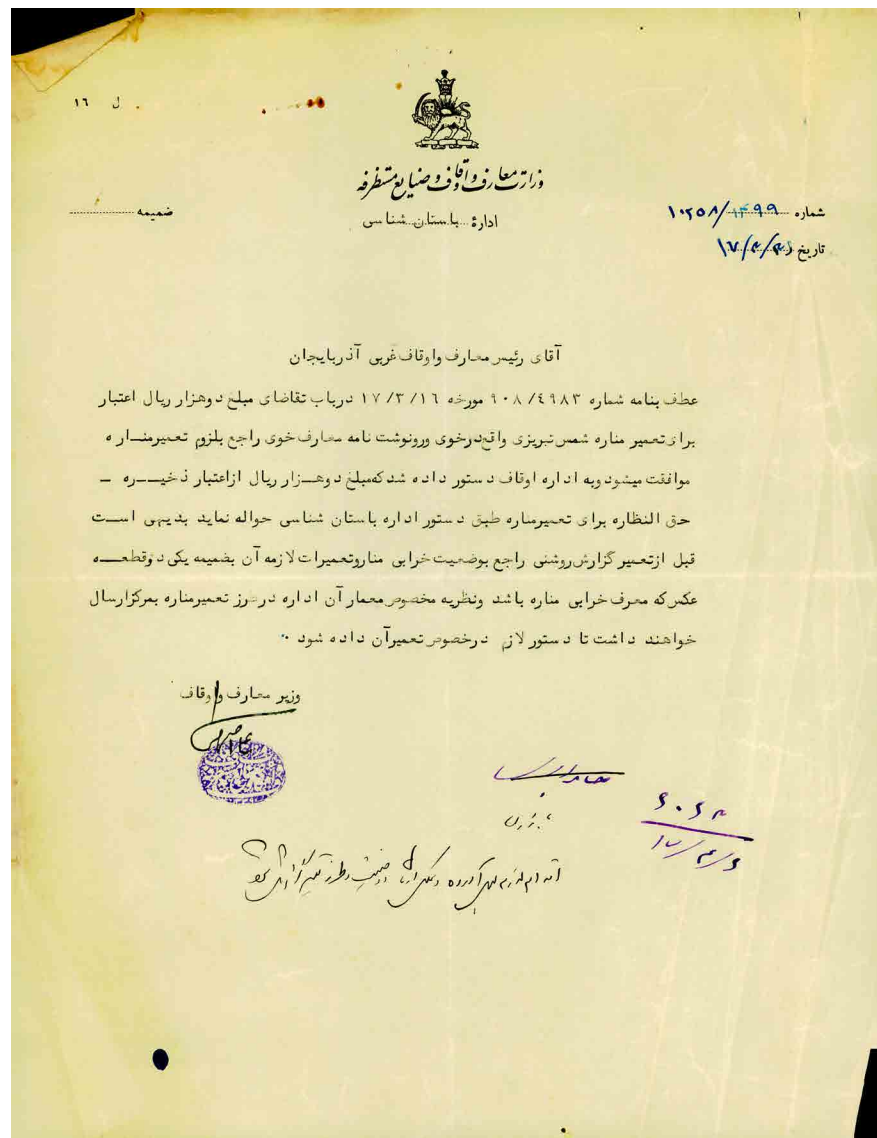
مرکز اسناد ملی در تبریز به دست آمده است نیز نشان می‌دهد که در سال ۱۳۰۷ ه.ش. یک باب طاحونه (آسیاب) واقع در ۲۰۰ قدمی دروازه محله به سمت شهنق به آرامگاه شمس تبریزی وقف شده و در پوشه‌ای با عنوان «موقوفات مقبره شمس تبریزی» بایگانی شده است.^۶ این دو سند از چند جهت اهمیت دارد؛ نخست این که این مکان از صدها سال قبل به عنوان یک بقعه مقدس شناخته می‌شده و به همین دلیل موقوفاتی به آن اختصاص یافته است. دوم این که در سال ۱۳۰۷ ه.ش. محل مذکور، مقبره شمس تبریزی خوانده می‌شد؛ بنابراین جایگاه این مکان به عنوان یک بقعه مقدس در نزد افواه عمومی در ۹۵ سال قبل تأیید می‌شود. در سایر اسنادی نیز که در تاریخ ۲۵ اردیبهشت ۱۳۱۲ ه.ش. با امضای «رئیس اداره معارف خوی» خطاب به «ریاست معارف و اوقاف ایالت غربی آذربایجان» از آرشو مرکز اسناد ملی به دست آمده است به صراحت از مقبره شمس تبریزی یاد شده است (تصویر ۳). از سوی دیگر، وقف عایدات یک مکان برای مکانی دیگر زمانی معنا پیدا می‌کند که این بقعه مقدس مربوط به آرامگاه یک شخصیت معنوی باشد. استفاده از عبارت «موقوفات» نیز نشان می‌دهد که احتمالاً غیر از «طاحونه» اماکن دیگری نیز به این مکان مقدس وقف شده است. نام‌گذاری اماکن عمومی مجاور آرامگاه به نام شمس تبریزی شامل مسجد: (شمش مجیدی)، کوچه (شمش دیبی) و باغ (شمش باغی)، از جمله دیگر توجهات فرهنگ عمومی منطقه به جایگاه شمس تبریزی است.

یکی از کسانی که گزارشی از خوی داده، «محمد علی بن حسین حسینی فراهانی» است؛ او در سال ۱۲۶۳ ه.ق. راهی عتبات عالیات و از آنجا عازم مکه و مدینه شده و در بازگشت به ایران چند روز در خوی اقامت داشته است؛ از جمله به این موضوع که مزار شمس تبریزی در خوی مورد زیارت اهل دل است، تصریح شده است (صدرايي، ۱۳۹۴: ۴۰). در سفرنامه حاج علی خان اعتمادالسلطنه نیز که در سال ۱۳۰۶ ه.ق. نوشته شده است، درباره خوی چنین تحریر شده است: «خوی: این شهر شهیر یکی از شهرهای معمور و تجارتگاه ممالک حدودیه دولت علیه ایران است. جز یک محله، تمام شهر در یک سور چینه است. خارج دیوار سور را یک رشته خندق عمیق و عریض محیط است. ... از مشاهیر، قبر شمس تبریزی در این شهر زیارت می‌شود» (قاضی عسگر، ۱۳۷۷: ۱۵۹). این که هم سلاطین و فرماندهان نظامی عثمانی در کمال احترام به زیارت آرامگاه شمس تبریزی می‌پرداختند هم مؤسس سلسله صفوی کاخ خود را در جوار آن بر پا می‌ساخت و هم مردم عادی به چشم یک مکان مقدس نگاه می‌کردند از عمق نفوذ این شخصیت در گفتمان حکمرانان و فرهنگ عمومی حکایت دارد.

پیشینه مرمت مناره آرامگاه شمس تبریزی

بررسی اسناد^۷ به دست آمده از مرکز اسناد و کتابخانه ملی نشان می‌دهد که نخستین اعلام نیاز رئیس معارف خوی به تعمیر مناره مقبره شمس تبریزی به سال ۱۳۱۲ ه.ش. برمی‌گردد (تصویر ۳). این درخواست در شهریور و بهمن ۱۳۱۴ ه.ش. یک بار دیگر

تکرار شده و خطر سقوط مناره در اثر سوانح طبیعی یادآوری می‌شود. بیشترین تعداد مکاتبات مربوط به مرمت و تعمیر مناره شمس تبریزی از سطح «ریاست شهرستان» تا سطح «وزیر معارف» و «کفیل وزارت فرهنگ» در سال ۱۳۱۷ ه.ش. مبادله شده است که در نهایت به اختصاص بودجه ۲۰۰۰ ریالی و نخستین اقدام برای مرمت این بنای تاریخی در همین سال انجامیده است (تصویر ۲).

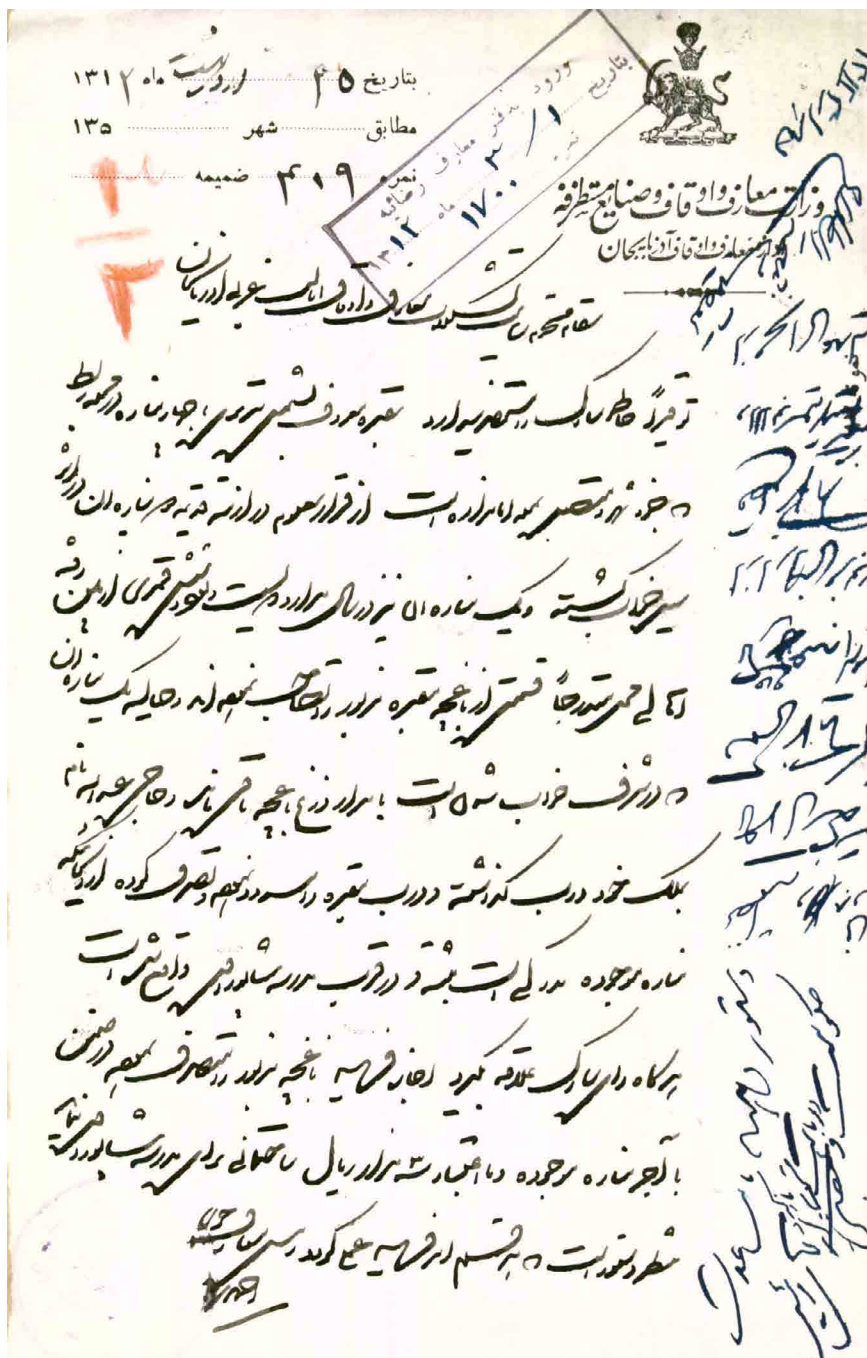

► تصویر ۲: موافقت وزیر معارف و اوقاف با اختصاص بودجه تعمیر مناره شمس تبریزی در سال ۱۳۱۷ ه.ش. (آرشیو اسناد ملی).

Fig. 2: The agreement of the Minister of Education and Endowments with the allocation of funds for the repair of Shams Tabrizi minaret in 1938.

در برخی مکاتبات، ذکر شده که این بنا ارزش تاریخی نداشته و پیشنهاد شده که آجرهای آن برای ساخت مدرسه‌ای در مجاورت مناره و یا حتی مناره‌های جدید مورد استفاده قرار گیرد که این پیشنهادهای شهرستانی مورد موافقت مرکز قرار نگرفته است (تصویر ۳). چه بسا اگر ممانعت وزارتخانه و تصویب بودجه مرمت آن نبود امروزه اثری از مناره و تثبیت آرامگاه شمس تبریزی وجود نداشت. در نامه دیگری درخواست خرید زمین‌های اطراف مناره مورد موافقت

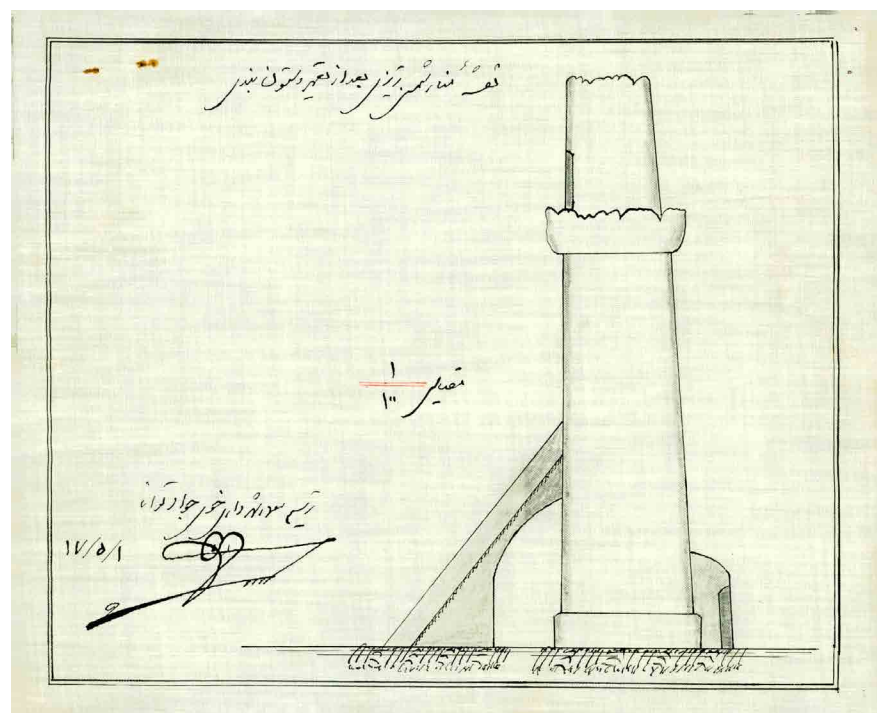
مرکز قرار نگرفته و مبلغ باقی مانده از اعتبار مصوب اولیه به تعمیر مسجد جامع رضائیه اختصاص یافته است. در یکی دیگر از نامه‌ها تاریخ فروریختن یکی دیگر از مناره‌ها ۱۲۹۶ ه.ق. ذکر شده است (تصویر ۳) که این نکته را می‌توان نخستین سند مشخص‌کننده زمان دقیق فروریختن مناره دوم به حساب آورد که با مطالعات قبلی نگارندگان مطابقت دارد (بایرام‌زاده و حسن‌زاده، ۱۳۹۹: ۲۱۶-۲۱۷).

تصویر ۳: نامه رئیس معارف خوی به رئیس تشکیلات معارف و اوقاف ایالت غربی آذربایجان در سال ۱۳۱۲ ه.ش. (آرشیو اسناد ملی).
Fig. 3: The letter of the head of education of Khoy to the head of the education and endowment organizations of the western state of Azerbaijan in 1933.

گزارش جیمز موریه در سفر دوم در ژوئن ۱۸۱۴ م. (۱۱ خرداد ۱۱۹۳ ه.ش. و ۱۲ جمادی‌الثانی ۱۲۲۹ ه.ق.) نشان می‌دهد که در آن سال‌ها هنوز دو مناره موجود بوده‌اند؛ از سوی دیگر، بررسی گزارش علی‌خان والی در ۱۲۹۷ ه.ق. با ثبت تصویر تنها یک مناره و استفاده از ضمیر مفرد در زیرنویس آن نشان می‌دهد که در این فاصله یکی دیگر از مناره‌ها از بین رفته و تنها یکی از آن‌ها باقی‌مانده است (جدول ۲)؛ بنابراین برخی گزاره‌ها مبنی بر فروریختن مناره دوم مقارن جنگ جهانی اول (ریاحی، ۱۳۷۵: ۵۳۱) نمی‌تواند درست باشد. جهانگیر میرزای قاجار نیز در حاشیه آثار البلاد و اخبار العباد به تاریخ ۱۲۶۸ ه.ق. به وجود دو مناره از کله‌قوچ شکاری اشاره می‌کند. این گزارش نشان می‌دهد که تا ۳۹ سال بعد از مشاهدات جیمز موریه مناره دوم پابرجا بوده و از بین رفتن آن بین سال‌های ۱۲۶۸ تا ۱۲۹۷ ه.ق. رخ داده است (بایرام‌زاده و حسن‌زاده، ۱۳۹۹: ۲۱۶-۲۱۷). با اطلاعات به‌دست آمده از این اسناد، ادعای فروریختن مناره دوم در سال ۱۲۹۶ ه.ق. یعنی یک‌سال قبل از عکس‌برداری علی‌خان والی، پذیرفتنی به نظر می‌رسد.

پیگیری مطالب مربوط به چنین بنایی که در آن تاریخ هنوز ثبت ملی نشده بود، از سوی بالاترین مقام دولتی جالب‌توجه است. از سوی دیگر، این سند نشان می‌دهد مرمت این بنای تاریخی بر عهده معمار شهرداری به نام «جواد توانا» بوده است (تصویر ۴). مشخص شدن این نام خانوادگی یکی دیگر از معماهای تاریخ خوی را رمزگشایی می‌کند. بنابر کتیبه موجود در سر در عمارت قدیم فرمانداری و شهرداری خوی، مرمت این بنا در تاریخ ۱۳۱۲ ه.ش. بوده است که بنابر اطلاعات افواه عمومی توسط معماری به نام «توانا» انجام شده است. این سند نشان می‌دهد که در آن تاریخ، خانواده‌ای بوده که دستی در معماری و مرمت داشته‌اند.

► تصویر ۴: نقشه مناره شمس تبریزی بعد از تعمیر و ستون‌بندی در سال ۱۳۱۷ ه.ش. اثر جواد توانا.

Fig.4: The map of Shams Tabrizi minaret after repair and pillaring in 1938 by Javad Tavana.

مرحله بعدی گزارش تعمیرات و برنامه‌های حفاظتی و مرمتی به سال ۱۳۴۶ ه.ش. برمی‌گردد تا این‌که تک‌مناره باقی‌مانده از بنای آرامگاه شمس تبریزی به شماره ۹۶۶ در تاریخ ۲۲ مهرماه ۱۳۵۲ ه.ش. به ثبت ملی رسید. بیشترین کارهای حفاظتی و مرمتی شامل: خاک‌برداری، مرمت موضعی آجرها، حفاظت پله‌ها، نصب ورودی چوبی مناره، محوطه‌سازی اولیه و تثبیت شاخ‌چوچ‌ها با پارالوئید در سه مرحله در دهه ۶۰ ه.ش. انجام شد.

نتیجه‌گیری

اسناد به‌دست‌آمده از آرشیو عثمانی و حضور سلاطین و لشکریان عثمانی بر سر مزار شمس تبریزی که قطعاً از مشورت آگاه‌ترین افراد در رابطه با آرامگاه وی برخوردار بوده‌اند در کنار سایر اسناد تاریخی داخل و خارج از کشور، قراردادن محل آرامگاه شمس تبریزی در خوی را قابل‌پذیرش ساخته و فرضیه انتساب مناره موجود به بنای آرامگاه را تأیید می‌کند. بازسازی معماری مناره‌های آرامگاه شمس تبریزی، نمای متمایزی از سایر مناره‌ها نشان داده و تصویر واضح‌تری از سازه آرامگاه در اوایل دوره صفوی به‌دست می‌دهد؛ هم‌چنین بررسی اسناد تاریخی و تحلیل گفتمان به‌کار رفته در باورها و فرهنگ عمومی منطقه، جایگاه معنوی شمس تبریزی را در میان مردم عادی، هنرمندان، تذکره‌نویسان و حکمرانان نمایان می‌کند. توجه دولت‌ها به آرامگاه شمس تبریزی در ۸۵ سال گذشته تنها به مرمت مناره باقی‌مانده، کاوش‌های مقدماتی و محوطه‌سازی محدود شده است؛ بنابراین کاوش‌های باستان‌شناسی در محوطه و پیرامون آرامگاه برای کشف بقایای بخش‌های دیگر آرامگاه، شهر قدیمی و کاخ شاه اسماعیل صفوی ضروری به‌نظر می‌رسد. هم‌چنین تلاش برای یافتن بقایای فونداسیون دو مناره فرو ریخته و احیای آن‌ها یکی دیگر از اهداف کاوش‌های باستان‌شناسی می‌تواند باشد (بایرام‌زاده و حسن‌زاده، ۱۳۹۹). ساخت بارگاه متناسب با جایگاه معنوی شمس تبریزی، کمک شایانی به تثبیت مرجعیت فرهنگی این شخصیت تمدن‌ساز می‌کند (حسن‌زاده و عیوضی، ۱۴۰۲).

سپاسگزاری

نویسندگان از همکاری و مساعدت آقایان محمدعلی کریم‌زاده تبریزی (پژوهشگر و هنرمند پیش‌کسوت مقیم لندن)، دکتر حجت‌الله ایوبی (دبیر وقت کمیسیون ملی یونسکو)، دکتر غلامعلی پاشا‌زاده (رئیس کتابخانه و مرکز اسناد ملی تبریز)، رضا جعفرپور (مدیرعامل تولید شمس تبریزی) و اعضای خانه دانش و فرهنگ زریاب آقای سیدحمید حسن‌زاده و خانم‌ها منیر طلبی، نسرين جعفرلو و فاطمه رحیم‌لو در جمع‌آوری اسناد و تدوین این مقاله مراتب سپاسگزاری خود را ابراز می‌دارند.

درصد مشارکت نویسندگان

مشارکت نویسنده اول شامل طراحی پژوهش، گردآوری و تحلیل محتوا و گفتمان

اسناد و منابع تاریخی (۸۰٪) و مشارکت نویسنده دوم شامل مطالعات معماری آرامگاه شمس تبریزی (۲۰٪) بوده است.

تعارض منافع

نویسندگان ضمن رعایت اخلاق نشر اعلام می‌دارند در این پژوهش هیچ‌گونه تعارض منافع وجود ندارد.

پی‌نوشت

۱. «ساری عبدالله افندی» در ۲۹ صفر ۹۹۲ ه.ق. در استانبول متولد شد. در جوانی به خدمت دولت درآمد و تذکره‌نویس شد؛ در جنگ ایران شرکت کرد. پس از آن، سمت «رئیس‌الکتابی عثمانی» را به دست آورد و در ۱۰۶۵ ه.ق. از کارهای دولتی و درباری کناره گرفت و سرانجام در ۱۰۷۱ ه.ق. درگذشت. عبدالله افندی دارای آثار متعددی به ترکی و عربی است که نامدارترین اثر او ثمرات الفؤاد فی مبداء و المعاد نام دارد.

2. Antonio Tenreiro

3. Balthazar Pessoa

4. Rammed Earth

۵. اسناد حج و اوقاف به دست آمده از آرشیو مرکز اسناد ملی به شماره ردیف ۲۵۰۰۰۳۹۹ در آرشیو ۷۱۶ ی ۴ الف ۱۵ با شرح موضوع: لزوم رسیدگی به موقوفات مقبره شمس تبریزی و نزاع در تولیت یک آسیاب موقوفی ۱۳۱۱-۱۳۱۲.
۶. مجموعه اسناد کتابخانه ملی تبریز به شماره بازبانی ۵/۲۴۱۷۴۲۰.

کتابنامه

- ابوبکر بن عبدالله، (۱۳۸۷). تاریخ عثمان پاشا: شرح یورش عثمانی به قفقاز و آذربایجان و تصرف تبریز. به کوشش: یونس زیرک. تهران: طهوری.
- افلاکی، شمس‌الدین احمد، (۱۳۷۵). مناقب العارفین. تصحیح: تحسین یازبجی. تهران: دنیای کتاب، چاپ سوم.
- افندی، ساری عبدالله، (۱۲۸۸ ه.ق.). ثمرات الفؤاد فی المبداء و المعاد. نسخه خطی کتابخانه حسن پاشا در چوروم ترکیه، استانبول: مطبعه عامره.
- بایرام‌زاده، رضا؛ و حسن‌زاده، سیدحسین، (۱۳۹۹). «نویافته‌هایی پیرامون باغ سلطنتی شاه اسماعیل صفوی و مناره‌های شمس تبریزی در خوی براساس منابع تاریخی، بقایای معماری و مطالعات استخوان‌شناسی». پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران، ۱۰(۲۵): ۲۰۷-۲۲۳. doi: 10.22084/nbsh.2020.20537.2045. https://nbsh.basu.ac.ir/article_3546.html
- بهاء‌الدین ولد، (۱۳۷۷). ولدنامه: مثنوی ولدی. تصحیح: جلال‌الدین همایی، به کوشش: ماهدخت بانو همایی. تهران: هما.
- پچوی، ابراهیم، (۱۲۸۳ ه.ق.). تاریخ پچوی. نسخه خطی کتابخانه خدیویه قاهره، استانبول: مطبعه عامره.
- تربیت، محمدعلی، (۱۳۱۴). دانشمندان آذربایجان. تهران: مؤلف.
- چلبی، اولیا، (۱۳۱۴ ه.ق.). سیاحت‌نامه چلبی. استانبول: مطبعه اقدام.
- چلبی، کاتب، جهان‌نما. نسخه خطی.
- حسن‌زاده، سید حسین؛ و عیوضی، محمدرحیم، (۱۴۰۲). «طراحی الگوی مدیریت آینده‌پرداز برای انتقال مرجعیت شخصیت‌های تمدن‌ساز: موردکاوی

- شمس تبریزی». نشریه مطالعات بنیادین تمدن نوین اسلامی، ۱ (۱۱): ۱۲۱-۱۵۰.
<https://doi.org/10.22070/nic.2023.17506.1229>
- حیدری، رضا، (۱۳۸۶). «گزارش باستان‌شناسی محوطه آرامگاه شمس تبریزی در خوی». اداره کل میراث فرهنگی آذربایجان غربی.
- دولت‌شاه سمرقندی، ابن علاءالدوله بختیشاه غازی، (۱۳۸۲). تذکره الشعرا. تصحیح: ادوارد براون، تهران: اساطیر.
- ریاحی، محمدامین، (۱۳۷۲). تاریخ خوی. چاپ اول، تهران: توس.
- ریاحی، محمدامین، (۱۳۷۸). تاریخ خوی. چاپ دوم، تهران: طرح نو.
- ریاحی، محمدامین، (۱۳۷۵). «تربت شمس کجاست؟». کلک، ۷۳ و ۷۴ و ۷۵: ۲۸-۳۸.
- غلامی، مجاهد، (۱۴۰۰). «دلایل شمس تبریزی ستیزی قونیان و درنگی بر فرجام کاری وی». نشریه علمی پژوهش‌های ادب عرفانی (گوهر گویا)، (۴۶): ۱۳۷-۱۵۴.
<https://doi.org/10.22108/jpll.2021.127951.1598>
- فریدون بیگ، (۱۲۶۴-۱۲۶۵ ه.ق.). منشا السلطین. بویوک میللت مجلس کوفانه‌سی. استانبول: مطبعه عامره.
- فصیحی‌خوافی، احمد بن جلال‌الدین محمد، (۱۳۴۰). مجمل فصیحی. به‌کوشش: محمود فرّخ، مشهد: کتابفروشی باستان.
- قاضی‌عسگر، علی، (۱۳۷۷). سفرنامه حاج علیخان اعتمادالسلطنه. قم: مشعر.
- کربلایی تبریزی (ابن الکربلائی)، حافظ حسین، (۱۳۴۴). روضات الجنان و جنات الجنان. تصحیح: جعفر سلطان‌القرائی، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- کریم‌زاده تبریزی، محمدعلی، (۱۳۸۹). احوال و آثار استاد محمد سیاه‌قلم مبتکر شیوه سیاهیسم. لندن: ناشر مؤلف.
- کریم‌زاده تبریزی، محمدعلی، (۱۳۹۵). «شرحی بر قدیمی‌ترین تصویر از شمس تبریزی». اظهار نظر کارشناسی، ۱۳۹۵/۳/۵.
- کیانی، محمدیوسف، (۱۳۷۹). معماری ایران دوره اسلامی. تهران: سمت.
- صدراپی‌خویی، علی، (۱۳۹۴). «سندی دیگر درباره مزار شمس تبریزی». ماهنامه خوی‌نگار، (۵): ۴۰.
- مطراچی، نصح، (۱۳۷۹). بیان منازل سفر عراقین. ترجمه و تعلیق: رحیم رئیس‌نیا. تهران: سازمان میراث فرهنگی کشور.
- مقدم، علیرضا، (۱۳۹۳). اشاره‌ای کهن به‌وجود آرامگاه شمس در خوی. قابل‌دسترسی به تاریخ ۱۴۰۱/۵/۱ در سایت: <http://azrumia-turkiye.blogfa.com/post/1349>
- موحد، محمدعلی، (۱۳۷۶). شمس تبریزی. تهران: نشر نو.
- موحد، محمدعلی، (۱۳۸۷). باغ سبز: گفتارهایی درباره شمس و مولانا. تهران: نشر کارنامه.

- Adamova, A. T., (1996). *Persian Painting and Drawing of the 15th - 19th Centuries from the Hermitage*. Slavia Art Books.
- Aflaki, S. A., (1996). *Manaqib al-Arifin*. edited by: Tahsin Yaziji. third edition, Tehran: Donyaie Ketab
- Alemi, M., (2006). "Safavid Gardens, khiyaban & maydan as Teatres for Kingship Display". (In: Ludovico, Micara; Attilio petruccioli, Ettore Vadini) eds. *Proceeding of the international Seminar of Mediterranean Medina*, June 2004. Italy. Pescara: Gangemi Editore: 63-68.
- Barbaro, J. & Contarini, A., (1873). *Travel to Tana and Persia, a Narrative of Italian Travels in Persia in the Fifteenth and Sixteenth Centuries*. Translated by: Charles Grey. London: Hakhuyt Society.
- Barbaro, J. & Contarini, A., (1873). *Travel to Tana and Persia, a Narrative of Italian Travels in Persia in the Fifteenth and Sixteenth Centuries*. Translated by: Charles Grey, London: Hakhuyt Society.
- Bayramzadeh, R. & Hassanzadeh, S., (2020). "New Findings on Shah Ismail's Royal Garden and Shams-e-Tabrizi Minarets in Khoy Based on the Historical Sources, Architectural Remains and Osteological Studies". *Pazhoheshha-ye Bastan Shenasi Iran*, 10(25): 207-223. doi: [10.22084/nbsh.2020.20537.2045](https://doi.org/10.22084/nbsh.2020.20537.2045) (In Persian). https://nbsh.basu.ac.ir/article_3546.html?lang=en
- Ceyhan, S., (2010). "Şems-i Tebrizi". *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.38, İstanbul, s. (In Turkish).
- Ceyhan, S., (2010). "Şems-i Tebrizi". *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.38, İstanbul, s.
- Chalabi, E., (1896). *Siahatnameh Chalabi*. İstanbul: Iqdam Press (In Turkish).
- Chalabi, K., *Jahannuma*. manuscript (In Turkish).
- Dawlatshah Samarkandi, D., (2003). *Tazkerato al-Shoa'ara*. Revised by Edward Brown, Tehran: Asatir.
- Effendi, S. A., (1871). *Samrat al-Fuawad fi Mabdaa va- al-Ma'ad*, manuscript copy of Hasan Pasha Public Library in Churum. Turkey. İstanbul: Ameera Press (In Turkish).
- Fasihi Khafi, A., (1961). *Mujamal Fasihi*. by: the effort of Mahmoud Farrokh, Mashhad: Bastan Bookshop
- Fereydu Beig., (1847-1848). *Monashat al-Salatin*. Buyuk Millet Majlis Kutofanesi, İstanbul: Aamere Printing House (In Turkish).
- Ghazi Asgar, A., (1998). *Travelogue of Haj Ali Khan Etimad al-Saltaneh*. Qom: Mashaar.

- Gholami, M., (2021). "The reasons for Shams Tabrizi's opposition to the Qonouyans and the delay in the completion of his work". *Scientific Journal of Mystical Literature Researches (Gohar Goya)*, 1(46): 137-154. <https://doi.org/10.22108/jpll.2021.127951.1598>
- Hassanzadeh, S. H. & and Eivazi, M. R., (2023). "Designing a pattern of visionary management to transfer the authority of civilizing figures: Case study of Shams Tabrizi". *Journal of Fundamental Studies of Modern Islamic Civilization*, 1 (11): 121-150, <https://doi.org/10.22070/nic.2023.17506.1229>
- Heydari, R., (2016). "Report of the archaeological excavation of Shams Tabrizi tomb in Khoy". General Administration of Cultural Heritage of West Azerbaijan.
- Ibn Abdullah, A., (2008). *History of Usman Pasha: Description of the Ottoman invasion of the Caucasus and Azerbaijan and the capture of Tabriz*. by: Yunus Zarak. Tehran: Tahuri. (In Persian).
- Karbalai Tabrizi (Ibn al-Karbalai), H. H., (1965). *Ruzat al-Jinnan and Janat al-Jinan*. corrected by: Jafar Sultan Al-Qurai, Tehran: Book Translation and Publishing Company.
- Karimzadeh Tabrizi, M. A., (2010). *The life and art of the Haji Mohammad Heravi, also known as Mohammad Siah Qalam, The pioneer of Siahism style of painting*. London: Author
- Karimzadeh Tabrizi, M. A., (2015). "A description of the oldest image of Shams Tabrizi". expert opinion, 25/3/2015.
- Kiani, M. Y., (2000). *Iranian architecture of Islamic period*. Tehran: Samt Publications.
- Metraqchi, N., (1538). *Baian-e-Manazel. Translation and suspension of Rahim RaeisNia*. 2000, Tehran: National Heritage Organization (In Persian).
- Moghadam, A., (2013). *An old reference to the existence of Shams tomb in Khoy*. accessible on 23/7/2022 on the site: <http://azrurmia-turkiye.blogfa.com/post/1349>
- Morier, J., (1818). *A Second Journey through Persia, Armenia and Asia Minor to Constantinople between the years 1810 and 1816*. London: Longman, Hurst, Rees, orme and Brown.
- Morier, J., (1818). *A Second Journey through Persia, Armenia and Asia Minor to Constantinople between the years 1810 and 1816*. London: Longman, Hurst, Rees, orme and Brown.
- Movahhed, M. A., (2013). *Shams Tabrizi*. Tehran: Nashr-e-No.
- Movahhed, M. A., (2008). *Bagh-e- Sabz: Sayings about Shams and Rumi*. Tehran: Karnameh Publishing.

- Mukaddem, A. R., (2021). *Şems Tebrizi'nin hayatının son dönemine dair düşünce ve tespitler*. T.C. Dışişleri Bakanlığı, Tebriz Baskonsoloslugunun Kuruluş 100 Yili. Editor: Umut Basar. Ankara: Nobel Yayın Grubu.
- Mukaddem, A. R., (2021). *Şems Tebrizi'nin hayatının son dönemine dair düşünce ve tespitler*. T. C. Dışişleri Bakanlığı. Tebriz Baskonsoloslugunun Kuruluş 100 Yili. Editor: Umut Basar, Ankara: Nobel Yayın Grubu (In Turkish).
- Pechevi, I., (1283 AH). *Tarikh-e- Pechevi*. Manuscript of the Khediveh Library in Cairo, İstanbul: Amere Publishing House (In Turkish).
- Riahi, M. A., (1993). *History of Khoy*. Tehran: Tus
- Riahi, M. A., (1996). "Where is Tomb of Shams?". *Kelk*, 73, 74, 75: 28-38.
- Riahi, M. A., (1999). *History of Khoy*. Tehran: Tarh-e-No
- Sadraei Khoei, A., (2014). "Another document about the tomb of Shams Tabrizi". *Khoynegar monthly*, 5: 40.
- Tarbiat, M. A., (1935). *Mashahir-e-Azarbaijan*. Tehran: author.
- Thompson, J. & Canby, S. R., (2003). *Hunt for Paradise: Court arts of Safavid Iran 1501-1576*, Asian Society Museum. New York, USA, Museo Poldi Pezzoli, Milan, Italia.
- Thompson, J. & Canby, S. R., (2003). *Hunt for Paradise: Court arts of Safavid Iran 1501-1576*, Asian Society Museum. New York, USA, Museo Poldi Pezzoli, Milan, Italia.
- Valad, B., (1998). *Valad Nameh: Masnavi Valadi*. Revised by: Jalaluddin Homaei, with the efforts of Mahdokht Bano Homaei. Tehran: Homa
- Yurdaydin, H. G., (1976). *Beyan-I Menazil-I Sultan Suleymanm Han*. Ankara: Turk Tarih Kurumu Basimevi.
- Yurdaydin, H. G., (1976). *Beyan-I Menazil-I Sultan Suleymanm Han*. Ankara, Turk Tarih Kurumu Basimevi (In Turkish).